

# İSLAM SİYASİ DÜŞÜNCELER TARİHİ

**Adem Çaylak**

## **Yazar Kadrosu**

Adem Çaylak ♦ Ahmet El-Katib ♦ Ali Çiftçi  
Ayşe Ayten Bakacak ♦ Fikret Çelik ♦ İlhami Güler  
Mahmut Ay ♦ Mehmet Evkuran ♦ Mehmet Zeki İşcan  
Seyfettin Cabuğa ♦ Sıddık Korkmaz ♦ Yunus Şahbaz

M. Hayri Kırbasoğlu'nun Takdim'i ile...

**SAVAŞ YAYINEVİ**  
Ankara, Mart 2018

## 1. HARİCİLİK VE SİYASİ DÜŞÜNCE

*Adem Çaylak\**

*Fikret Çelik\*\**

### Giriş

İslam siyasi düşüncesinde mezheplerin ortaya çıkmasını tetikleyen unsurların başında, iktidarın kime ait olacağı ve neye dayanacağına ilişkin çatışmalar vardır. Başka bir deyişle, mezheplerin ortaya çıkışının belirleyicisi "siyasal"dır. İslam Peygamberinin vefatıyla birlikte erken dönem İslam siyasal toplumunda, bazen açık bazen örtük de olsa, kimin lider/imam/emiri'l-mü'minin olacağına ilişkin soy, sop, kabileler arası yaşanan çatışma ve ganimetlerin paylaşımında ortaya çıkan iktisadi ve siyasi gücü ele geçirme mücadelesi, ilk dört halife zamanında, derinlerde var olsa ve büyük ayrılıklara sebebiyet vermese de, III. Halife Osman'ın katledilmesiyle başlayan süreçte Ali ve Muaviye taraftarları arasında başlayan iktidar çatışmalarının bir ürünü olarak ortaya çıkan Harici hareket, siyasi anlaşmazlıkta tek hakemin Allah olduğu fikri ile bütünleşerek, insani ortak hakemlik müessesine karşı bir duruşun ifadesi olarak kendini göstermiştir. Harici siyasi hareketi, sonraki süreçteki teolojik düzeyde tüm mezhep ayrılıklarını etkileyecek oranda, siyaseten başlayan çatışmaların nasıl birdenbire inanç ve akide konusu haline geliverceğinin tohumlarını yapısında barındırması bağlamında, kendisinden sonra gelen tüm İslam siyasi akımlarını/mezheplerini etkilemiştir.

\* Prof. Dr. Kocaeli Üniversitesi.

\*\* Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi.

Sünni İslam siyasi paradigmasının bakış açısına göre, Şia ile birlikte erken dönem İslam siyasi toplumu içinde, "ayrılıkçı" iki hareketten biri olarak nitelendirilen Hariciliğin ortaya çıkmasına sebep olan hususların başında, Müslümanlar arasındaki çatışmada hükmün insana değil Allah'a ait olduğuna ilişkin karşı çıkışların yanında, İslam toplumu için "liderin meşruiyeti" ve meşruiyetini nereden aldığına yönelik tartışmalar yer almaktadır.<sup>1</sup> İmâmet noktasındaki görüşleri net olmakla birlikte, Hariciler'in ya da Hariciliğin dini veya siyasi bir hareket olup olmadığı ve ne zaman net olarak ortaya çıktığı noktasında günümüzde farklı araştırmacıların farklı görüşler öne sürdükleri bir vakıadır. Çünkü bazı araştırmacılar Hariciliği tamamen dini bir karakterde incelerken, bir kısım araştırmacı ise ortaya çıkış süreci ve şeklini göz önünde bulundurarak siyasi bir hareket olduğu yönünde görüşler ileri sürmektedir.<sup>2</sup> Ancak Batılı yazarların bir kısmına göre Haricilik, ana İslam modelinden hem inanç hem de pratik bakımdan ilk ayırımın yaşanması noktasında bir "isyan" hareketi olarak tanımlanarak, dini dönüşümün siyasi kimlik bulmuş bir hali olarak değerlendirilmiştir.<sup>3</sup> İslam dünyasındaki ilk isyan ve ayrımcı hareketi olarak görülen Haricilik, aynı zamanda İslam dünyasında ortaya çıkan, "devrimci", "sabırcı" ve "temekküncü" üç tip muhalefet türünden "devrimci" ekolü temsil eden bir siyasi muhalefet hareketi olarak değerlendirilmiştir.<sup>4</sup> Modern bir terminolojiyle tanımlanmaya çalışılsa da Haricilik, ilk İslam dönemi adına siyasal/teolojik olarak "meşru" görülmeyen otoriteye karşı en sert muhalefet örneği olarak nitelendirilebilir. İtikdi boyutta otoritenin meşruiyetini sorgulama anlayışı, siyasal bir hareket çerçevesinde derinleştirilmesiyle birlikte, Harici hareketin, İslam dünyasında iktidar sahiplerine karşı sürekli muhalefeti kaçınılmaz olmuştur.

İslam dünyasındaki ana dini ve siyasal akımların aksine günümüze sadece bir fırkası ile ulaşmayı başarabilmiş bir siyasi mezhep ve akım olan Haricilik, yöneticinin görev ve sorumluluklarını radikal olarak "sorgulayıcı" bir işlev görme eğilimini benimsemiş bir dini/siyasi mezhep ve harekettir. İslam'ın daha ilk yüzyılında bir "isyan" hareketi olarak değerlendirilen Haricilik, günümüzde geleneksel İslam mezhepleri/fırkaları incelemeleri bağlamında ele alınmakta ve siyasal karakteri, dini karakterine göre "aşırılık" kavramı üzerinden tartışılmaktadır.

<sup>1</sup> Wilferd Madelung (Edit.), "The Shiite and Khârijite Contribution to Pre Ash'arite Kalâm (VIII)", *Religious Schools and Sects in Medieval Islam* (London: Variorum Reprints, 1985), s. 120.

<sup>2</sup> Adnan Demircan, "Hariciliğin Orijini", Adnan Demircan (Edit.), *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 33.

<sup>3</sup> Rodney Thamsan, "The Evolution of Khawarij Identity in Al-Shahrastani's Kitab al-Milal Wa'l-Nihal", *The Chico Historian*, California, Volume: 25, Year: 2015, s. 3.

<sup>4</sup> İslam siyasi tarihinde, "devrimci", "sabırcı" ve "temekküncü" olmak üzere üç tip muhalefet ekolü hakkında ayrıntılı bilgi için, Nevin Mustafa İslam, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: İz Yayıncılık, 2001).

## Kavramsal Çerçeve ve Hariciliğin Tarihi

İslam Ansiklopedisi'nde terim olarak, "Dini ve siyasi konulardaki aşırı görüşleri ve faaliyetleriyle tanınan fırka"<sup>5</sup> olarak tanımlanan Haricilik, günümüzde mevcudiyetini büyük ölçüde yitirmiş bir İslam anlayışı ve fırkası olarak "aşırı" olgusuyla nitelendirilmiş bir İslam geleneğidir. *Dictionary of Islam*'da, İngilizce'de *Khawârij* olarak betimlenen Hariciler, "isyan edenler" olarak nitelendirilmiştir.<sup>6</sup> Bir başka *İslam Ansiklopedisi*'nde Hariciler, "İslâmiyet'in en eski fırkalarından birinin mensûpları" olarak tanımlanmıştır.<sup>7</sup> Geleneksel İslam kaynaklarından biri olan eş-Şehristânî'nin *el-Milal ve'n Nihal* adlı eserinde ise Hariciler, "Müslüman toplumun imamlığı üzerinde ittifak ettikleri hak imama başkaldıran kimse(ler)" olarak nitelendirilmiştir.<sup>8</sup> Abdurrâzık' göre ise, "İslam mezhepleri tarihçilerinin nazarında, halifelere veya imâmlara muhalefet edip onlara karşı ayaklanan herkes Haricidir".<sup>9</sup> *Encyclopædia Britannica*'da Haricileri, dini-siyasal boyutta halifenin konumunu tartışmaya açan ilk İslam mezhebi olarak anmaktadır.<sup>10</sup>

Hariciler çerçevesinde bu şekilde değerlendirilen anlayış, Haricilik nedir? sorusunun yanıtını aramayı gerektirmektedir. Haricilik, kavram olarak "harici"den gelirken, çoğul olarak Havarîc, Hariciyye olarak, "bir yerden başka bir yere çıkmak, yahut itaatten çıkmak, isyan etmek meşru otoriteye karşı başkaldırmak olan Arapça "hrc" kökünden gelmekte, asi ve isyankâr şeklinde teşekkül etmiştir. Bu noktada IV. Halife Ali ile Hariciler ihtilafa düştükten sonra daha da vurgulu bir şekilde "haktan ve dinden ayrılan" anlamlarında da kullanılmıştır.<sup>11</sup> Yine Haricilik, Ali'nin Muâviye ile giriştiği iktidar mücadelesinde hakeme başvurduğu için kâfir sayma hususunda fikir birliği edip, daha sonra Ali'nin küfrünün şirk olup olmadığı noktasında ihtilafa düşüp, bu durumun büyük bir günah olduğu noktasında fikir birliği edenleri imlemek için kullanılmıştır.<sup>12</sup> Ebu Zehra Haricileri şu şekilde nitelendirmiştir: "İslam fırkaları arasında mezhebini en çok savunan, düşüncelerini kabul ettirmek için en

<sup>5</sup> Ethem Ruhi Fıçlalı, "Hâriciler", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 16, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), s. 169.

<sup>6</sup> *Dictionary of Islam*, Volume: A (Edit. Thomas Patrick Hughes, B.D., M.R.A.S.), (New Jersey: Reference Book Publishers, INC., 1965), s. 270.

<sup>7</sup> *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kısım: 1 (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950), s. 232.

<sup>8</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milal ve'n Nihal"*, Çev. Muharrem Tan (İstanbul: Kabcacı Yayıncılık, 2014), s. 97.

<sup>9</sup> Mahmûd İsmâil Abdurrâzık, "Hariciler ve Tahkim Olayı Etrafındaki Tartışmalar", Adnan Demircan (Edit.), *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), s. 87.

<sup>10</sup> *Encyclopædia Britannica*, "Kharijite", <http://global.britannica.com/topic/Kharijite>, Erişim Tarihi: 30.04.2016, 23:00.

<sup>11</sup> Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), s. 83.

<sup>12</sup> Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2005), s. 102.

çok gayret gösteren, genellikle en çok dindar görünen, en atılgan ve en sorumsuz davranan bir fırka".<sup>13</sup>

Tarihi anlamda ele alındığında ise Haricilik, Kureyş Kabiləsi dışında dahi olsa, Müslümanlar tarafından seçildiği müddetçe ve halife olmaya layık kişiler tarafından Müslümanların yönetilebileceğine inanan Müslüman bir kesim olarak da nitelendirilmiştir.<sup>14</sup> Yine bu çerçevede Hariciler, günümüzdeki demokrasi anlayışına işaret edilerek ve bir eşitlik tartışması üzerinden, "siyahi köle"nin de halife olması dâhil bir çok "fanatik" düşünceyi İslam düşüncesine sokmak isteyen bir grup olarak da nitelendirilmiştir.<sup>15</sup> Bu açıklamalar yanında, Watt, bu durumu şu şekilde de açıklamıştır: "Ali radiyallahu anh'ın hilafete geçişinden ... (bir süre sonra), destekçilerinden bir grubun, güya O'nun Tahkîm karşısındaki tutumunu beğenmeyerek ordusundan 'çıktıkları' veya 'ayrıldıkları' zaman başlamış" bir hareket".<sup>16</sup> Ayrıca Haricilik, başta kendilerini tanımlamak için uzunca süre kullanılmamış ve sonra genel olarak İslam âleminde kendilerini tanımlama aracı olduktan sonra içselleştirilmeye çalışılmıştır. Ancak yine de Haricilerin uzun süre kendilerini tanımlamak için "satan/satıcı" anlamlarına gelen "şârî/şurât" kelimesini kullanmayı uygun gördükleri bilinmektedir. Hariciler burada, Kur'an'da yer alan, "İnsanlardan bir kısmı Allah'ın rızasını talep ederek kendi nefislerini satarlar (el-Bakara 2/207; krş. et-Tevbe 9/111)", ayetlerini baz alarak, "canlarını Allah yolunda satanlar" olarak nitelendirilen "Şurât" kavramı ile kendilerini tanımlamayı uygun görmüşlerdir.<sup>17</sup> Ancak Fığlalı'ya göre ise Haricilik, "siyasi hizipten doğmuş ve dini mahiyet kazanmış" bir hareket olarak ele alınması gereken bir olgudur.<sup>18</sup> Farklı kaynaklarda, küçük farklılıkları içeren tanımlamalarda bulunan Hariciler'in kim oldukları ve amaçları noktasında değerlendirmelere ilişkin ve Haricilik ile ilgili bazı noktalarda çelişen, bazıları birbirlerini tamamlayan önemli bir literatür mevcuttur.<sup>19</sup>

<sup>13</sup> Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikâdi ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener-Hasan Karakaya-Kerim Aytekin, (İstanbul: Hisar Yayınları, 2011), s. 65.

<sup>14</sup> *Dictionary of Islam*, Volume: A, s. 270.

<sup>15</sup> Gordon D. Newby, *A Concise Encyclopedia of Islam*, (Oxford: Oneworld Publications, 2004), s. 125.

<sup>16</sup> W. Montgomery Watt, *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Çev. Ulvi Murat Klavuz (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001), s. 89.

<sup>17</sup> Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepler Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), 123.

<sup>18</sup> Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1978, Cilt: XXII, s. 249.

<sup>19</sup> Bu konuda genel olarak Hariciler, "dini-siyasi bir muhalefet" olarak nitelendirilse de "hak imama başkaldıran kimseler" olarak da nitelendirilmişlerdir. Bu noktada bir "yol", "fırka" ve "hareket" olarak da Haricilik, bu konuda muhtelif yayınlarda üzerinde uzlaşılan yukarıdaki betimlemeler haricinde, Hariciler'e ilişkin olarak ayrıntılı bilgi için bkz.; Jeffrey Thomas Kenney, *Heterodoxy and Culture: The Legacy of the Khawarij in Islamic History*, (Santa Barbara: University of California, 1991); Abdülkadir el-Bağdadi, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fığlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2014); Elie Adib Salem, *The Khawarij: Theory and Institutions* (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1956); Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010); Keith Lewinstein, *Studies in Islamic Heresiography: The Khawârij in Two Firqâ Traditions*, (Princeton: Princeton University Press, 1989); Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezheple-*

Hariciliğin, Ali'nin, Muâviye ile verdiği mücadele esnasında iki taraf arasında varılan tahkîm (hakem tayini)<sup>20</sup> hadisesini reddedenlerin başlattığı bir isyan hareketinin başlaması sonucu bir İslam mezhebi olarak çıktığı kabullerden biridir.<sup>21</sup> Ancak bazı yazarlar Haricilik hareketinin ortaya çıkışını, III. Halife Osman'ın halifeliği dönemine kadar da götürebilmektedir. Osman'ın 12 yıllık halifelik süreci için, "yönetimdeki kişisel tercihleri" nedeniyle bir çok eleştiri yapılmıştır.<sup>22</sup> Bunun genel sebebi, özellikle Osman'ın akrabaları olan Ümeyyeoğullarına devlet yönetiminde fazla yer vermesi ve Arap kabileleri arasında devlet yönetiminin paylaşılması noktasında ciddi eşitsizliğe neden olduğudur. Zaten bu dönemde İslam'ın Kureyşlilerin yönetimi altında olması tartışılmaya başlanmış ve diğer Müslüman unsurların da yönetimde hak sahibi olabileceğine yönelik görüşler ortaya çıkmıştır. Bu durum, İslam Peygamberi döneminde zayıflayan kabilecilik anlayışının tekrar güçlenmesine neden olmuştur. Çünkü Kureyşliliğin İslam toplumunca saygı duyulan konununun sarsılması, diğer unsurların kendinden olanları ön plana çıkarmasının

ri Tarihi (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014); Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999); Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, *İlk Dönem İslam Mezhepleri*, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabalca Yayıncılık, 2005); Wilferd Madelung (Edit.), *Religious Schools and Sects in Medieval Islam* (London: Variorum Reprints, 1985); Muhammed Ebû Zehra, *İslam'da Siyasi, İtikâdî ve Fikhî Mezhepler Tarihi*, Çev. Abdülkadir Şener-Hasan Karakaya-Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınları, 2011); Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n Nihal*, Çev. Muharrem Tan (İstanbul: Kabalca Yayıncılık, 2014); W. Montgomery Watt, *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Çev. Ulvi Murat Klavuz (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001); Adnan Demircan (Edit.), *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi*, (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000); Halil İbrahim Bulut, *Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdî İslam Mezhepler Tarihi*, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011).

<sup>20</sup> Hem Sünnî, hem de Şîî kaynaklar çerçevesinde, "tahkîm" hadisesi meşru olarak görülüş ve Müslümanların birbirlerini öldürmemeleri için bir ateşkes/barış/anlaşma yolu olduğu noktasında çelişki bulunmayan bir olgu olarak nitelendirilmiştir. Fakat Ali'nin ordusu karşısında yenilme aşamasında olduğu belirtilen Muaviye ordularında bulunan Amr İbn'ül-As'ın ortaya attığı bir hile olduğu ve karşı safta ihtilaf vesilesi olacak bir olay yaratma amacı güttüğüne ilişkin bir hadise olduğu belirtilmektedir. Ali'nin bu hadiseyi kabul etmesi, fakat ordusu içindeki farklı grupların Ali ile çelişmeleri neticesinde, İslam ümmetinin geri dönülemez bir şekilde birliğinin bozulduğu bir hadise olan tahkîm ihtilafında, Ali ve Muaviye'nin temsilcileri olarak, Eb'u Musa el-Eş'arî ile Amr İbn'ül-As'ın yürüttüğü tahkîmin koşullarının tam olarak oluştuğu konusu hala tartışmalıdır. Toplantı sayısı, toplantı yerleri ve hadisenin seyri herkesimin kendi görüşlerine göre açıklanmıştır. Ancak tahkîm ile ilgili kesin sonuç, "Hilafet meselesine hakiki bir çözüm getirilememiş ve 'tahkîm' Emevîler'in lehine neticelenmiştir. Ayrıntılı bilgi için, bkz. Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), s. 28.

<sup>21</sup> Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), s. 29.

<sup>22</sup> Özellikle Osman iktidarının ikinci altı yıllık periyodu, İslam tarihinde derin anlamda ilk kez ayrılık ve ihtilafın çıktığı, siyasal olarak ayrımların ve bölünmelerin netleştiği, aynı zamanda sosyo-ekonomik hoşnutsuzlukların baş gösterdiği bir dönemdir. Bu dönemin sonunun da Osman'ın öldürülmesi ile İslam dünyasında bir daha düzeltilmeyecek şekilde "fitne" kapısının açıldığı kabul edilmektedir. Osman'ın iktidarının ikinci altı yılı, gittikçe hızlanan fetihlerle büyüyen ve zenginleşen Müslümanlarda ganîmet ve dünyevi değerlere değer arttığı, Osman'ın yakınlarının bir çok yanlışlığına karşı çıkmadığı/çıkamadığı ve en önemlisi de ehil kişilerin devlet işlerinden azedilerek, yerlerine akrabalarını getirdiği yolundaki iddialar nedeniyle büyük eleştirilere sebep olmuştur. Bu konuda bkz.: Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), s. 44-47.

zeminini hazırlamıştır. Daha sonra ortaya çıkacak olan Haricilik hareketi mensuplarının, genel olarak Arabistan'ın Rabî'a kabilelerine mensup olmaları<sup>23</sup> ve bu kabilelerin de belli sebeplerle İslam ülkesi üzerinde hâkimiyet mücadelesi veren bir çok kabile ile kökü İslam öncesine dayanan düşmanlıkları olmasının bu dönemde belli ayrımların oluştuğu tezini güçlendirmektedir. Bu anlamda Osman dönemi, kökü İslam öncesi kabile toplumundaki ayrımlarla güçlenen, sosyo-ekonomik çatışma üzerine yeniden canlanmasında önemli bir rol oynamıştır.<sup>24</sup> Bu noktada, Hariciliğin ilk temsilcilerinin Osman'ın öldürülmesinde<sup>25</sup>, yukarıda işaret edilen kabilecilik ihtilafı nedeniyle önemli yer teşkil eden kişiler olduğu kabul edilmektedir. Bu olaydan sonra halife olan Ali'nin meşruiyetini sorgulamayan Hariciliğin ilk temsilcileri, Osman'ın akrabası olan Muaviye'ye karşı Ali'nin yanında saf tutmuştur. Muaviye'ye karşı, Ali ile birlikte bizzat savaşan Hariciler, tahkîm hadisesi sonrası gelişmelerle birlikte Ali'den uzaklaşmış ve sonra güçlü bir birliktelik oluşturmalarının ardından, Ali dâhil tahkîm olayına katılan ve tahkîmi kabul eden herkesle savaşıp onlara karşı cephe almıştır.<sup>26</sup> Hariciler, bu noktadan sonra gerçekleştirdikleri uygulamalarla İslam dünyası içinde iktidara karşı devrimci bir siyasi muhalefet hareketi olarak değerlendirilmiştir. Tüm Haricilerin bu ortak özellikleri siyasal bir birlikteliğe işaret etmektedir. Özellikle, Osman'a ve O'nun ardıllarına her koşulda karşı olmaları, bunu her türlü "tâat" ve ibadetin önünde görmeleri, hatta nikâh gibi eylemlerde bile sıhhatli bir birliktelik için Müslümanlarda bulunması gereken bir ön şart olarak görmeleri, büyük günah işleyenleri tamamen İslam dışı kabul etmeleri ve bunlarla mücadeleyi meşru saymaları ile Sünnet'e muhalefet ettiğine inandıkları imama başkaldırıcı "farz" olarak nitelendirmeleri<sup>27</sup> bu minvaldeki değerlendirmeleri güçlendirmiştir.<sup>28</sup>

<sup>23</sup> Hariciliği bedevilikten kaynaklanan ve bedeviliğin devamı olarak değerlendirildiğini ifade eden Adnan Demircan, Haricilik mensuplarının büyük oranda bedeviler içinden çıkması ve özellikle hareketin ortaya çıktıktan sonra en çok bedevi Kuzey Afrika kabileleri içinde güçlü olarak görülmesini ön plana çıkarmaktadır. Bu noktada, Haricilerde bedevilerin önemli özelliklerinden olan şiir söyleme ve hitabetin güçlü olması, Harici liderlerin büyük bir kısmının bedevi asıllı olmaları ve bedevi gururu diye adlandırılan kabile hasletinin bu liderlere bariz bir özellik olması örnek olarak gösterilmiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.; Adnan Demircan, "Hariciliğin Doğuşunu Hazırlayan Etkenler", Edit. Adnan Demircan, **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 19-21.

<sup>24</sup> Adnan Demircan, "Hariciliğin Doğuşunu Hazırlayan Etkenler", Edit. Adnan Demircan, **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 16-19.

<sup>25</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî'nin ifade ettiğine göre, Hariciler, Ali ile tahkîm olayından sonra, O'nun fikir değiştirerek Muaviye ordularına saldırma emri vermek istemesi üzerine, yaşanan tartışmada Ali'yi tehdit etmişler ve yoğun tartışmalardan sonra O'na, "Eşter'i müminlerle savaştan alı koyacaksın! Yoksa Osman'a yaptığımızı sana da yaparız" demişlerdir. Bu durum, Haricilerin bir grup olarak Osman'ın öldürülmesi olayında da bulduklarına delil teşkil edebilse de, bu konu tartışmalıdır. Bu konuda bkz.: Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, **Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n Nihal"**, Çev. Muharrem Tan (İstanbul: Kabalca Yayıncılık, 2014), s. 97-98.

<sup>26</sup> Halil İbrahim Bulut, a.g.e., 122.

<sup>27</sup> Bu anlayış bazı kaynaklarda da "vacip" olarak da nitelendirilmektedir. Ancak "zalim yöneticiye isyan etme(k)" ister farz ister vacip olarak görülsün bu konudaki Haricilerin genel kabulü-

Kavramsal olarak ve tarihsel alt yapısı bağlamında Haricilik, ilk olarak Cemel Savaşı'nda<sup>29</sup> Ali yanında yer alan ve savaşta Ali'nin galip gelmesi ile birlikte, O'nun yanında yer alan bazı kimselerle birlikte gündeme gelmiştir. Bu kimseler, savaşta Osman'a yakınlığı ile bilinenlere karşı oldukları için Ali'nin yanında yer almış fakat savaş sonunda ganimet dağıtımında Ali ile anlaşamamış ve ona karşı ilk eleştirilerini de bu çerçevede dile getirmişlerdir. Ali bu savaştan sonra, Osman döneminin sonunda İslam ülkesinde yitirilen siyasal birliğin sağlanması için çabalamıştır. Bu arada Muaviye ise Osman'ın katillerinin, Ali tarafından cezalandırılmadığını iddia ederek ve Şam halkının da desteği ile Şam'da yeni bir yönetim oluşturmuştur. Yani Ali'yi tanımayarak, İslam devleti içinde İslam Peygamberinin vefatından sonra ilk kez ikili bir yapıya gidilmesine neden olmuştur. Bu nedenle Ali, siyasal anlamda birlik sağlama adına Muaviye ile aylar süren müzakereler yürütmüş, ancak bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine Ali, Muaviye ile savaş kararı almıştır. Siffin Savaşı<sup>30</sup> olarak bilinen savaşta, Ali ile Muaviye taraftarları karşı karşıya gelmiştir. Rivayete göre savaşta, Muaviye tarafı büyük kayıplar vermiştir. Ali'nin büyük saldırısından önce, Muaviye'nin yardımcısı olan, savaş ve yöneticilik konusunda kurnazlık ve stratejik aklı ile ün salmış bulunun Amr b. el-As, Kur'an sayfalarının mızraklara takılarak harp meydanında havaya kaldırılmasını ve Ali'nin ordusunda bu noktada saldırı yapıp yapmama konusunda büyük bir ihtilafın oluşacağını hesaplayarak, bir plan yapmıştır. Bu durumdan faydalanarak Muaviye, "Allah'ın kitabı, sizinle bizim aramızda

nün, "İmamın azli ümmetin genel bir hakkıdır. İsyan etmek için kırk kişi olmayı yeterli görürler ve üç kişi kalana kadar savaşmayı zorunluluk kabul ederler. Bu konuda bkz.: Hamdi Tayfur, **Cemaat Diktatörlerinin Psikanalizi**, (İstanbul: Mana Yayınları, 2012)."

<sup>28</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristâni, a.g.e., s. 98.

<sup>29</sup> Ali iktidarının hemen başında eski halifenin katillerinin bulunmasını sağlanması noktasında yoğun bir baskı altında kalmıştır. Özellikle Osman'ın akrabaları olan Ümeyyeoğulları bu meseleyi Ali'yi yıpratmak ve kendilerine bir siyasal güç ve alan açmak adına gündemde tutmuştur. Hatta Osman'a muhalif olan sahabeler dahi bu konunun çözüme ulaşması için uğraşmıştır. Bu konu gündemde iken hala Medine'de bulunan iki bin kişi, Osman'ın öldürülmesini kabul etmişler fakat böyle büyük bir kalabalık ile iktidarının ilk günlerinde karşılaşmak istemediği ifade edilen Ali'nin bir süre beklemek gerektiğini düşündüğü belirtilmiştir. Bu arada bazı şehirlerin yöneticiliğini isteyenlere de ilk etapta olumsuz yanıt veren Ali'ye karşı, Osman'a da sağlığında karşı olanlarca büyük bir cephe oluşmuştur. Bu kimseler İslam Peygamberi'nin hanımı Ayşe'yi de ikna ederek, Ali'ye karşı ordu oluşturabilecek güçte bir siyasal güce sahip olmuşlardır. Bu durum, Peygamberin ölümünden sonra ilk kez Müslümanlar'ın birbirleriyle, siyasi nitelendirilebilecek nedenlerle savaşmalarının ve çatışmalarının sebebi olmuştur. Bu savaşta, Ali galip gelmiş, yenilenler Muaviye'nin yanına kaçmıştır. Ali de bu savaştan sonra Medine'ye bir daha dönmemiş ve İslam Devleti'nin kendi ölümüne kadar yeni merkezini Küfe tayin ederek, oradan İslam topraklarını yönetmiştir. Bu konuda bkz.: Harun Yıldız, **Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi**, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), s. 54-58.

<sup>30</sup> Geleneksel ve modern kaynakların büyük bir çoğunluğu, Hariciler'in Siffin Savaşı'nda Ali'nin yanında yer aldığı ve hatta savaş sırasında meydana gelen tâhkim olayında onlara büyük bir önem atfederken, İslam dışı kaynaklardan bazılarında ise bu savaşta daha sonra Hariciliğe temel teşkil edecek bir çok kişi ve grubun savaşa katılmadığı, Haricilerin bedevi kökenliler içinden nüfuz ettikleri ve hatta bazılarının Muaviye yanında yer aldıkları dahi ifade edilmektedir. Bu konuda bkz.: Julius Wellhausen, **İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri**, Çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996), s. 10-11, 17-18.



*hakem olsun*" diyerek, Ali'ye iki tarafın tayin edeceği hakemler ile Kur'an'a göre bir hüküm verilmesi teklifini sunmuştur. Bu teklif sunulurken Ali'nin ordusu, düşmana saldırıp saldırmama konusunda ikiye bölünmüştür. Bu noktada öne çıkan gruplardan biri Hariciler olmuştur.<sup>31</sup> Ali, ordusunu bütün olarak tekrar Muaviye güçlerine saldırı konusunda ikna edememiştir. Ali, hakem tayin edilerek savaşın sonucunun bu noktada belirlenmesi olarak nitelendirilen "tahkîm"i, istemese de kabul etmek zorunda kalmıştır. İşte bu noktada, Osman'ın öldürülmesinden beri bir şekilde Ali'nin yanında olan ve Sıffin Savaşı'ndan sonra "Hariciler" olarak nitelendirilen grup, Ali'yi, "Allah'ın hüküm verdiği bir işte başkalarının hakemlik yapmasına izin verdiği için Müslümanların yolundan ayrılmış oldu(ğu)"nu belirterek<sup>32</sup>, O'nu "büyük günah" işlemekle ve "küfür"le<sup>33</sup> suçlamıştır.<sup>34</sup> Ali'ye karşı çıkıp sonra da ondan ayrılarak artık O'nu da düşman olarak ilan eden Hariciler, bir süre sonra Kûfe'nin köylerinden biri olan Harûra'ya giderek bir muhalif güç olarak orada toplanmışlardır. Bu kimselerin başını, Abdullah b. el-Kevâ, Attâb b. el-A'ver, Abdullah b. Vehb el-Rasibî, Urve b. Cerîr, Yezîd b. Ebî Âsım el-Muhâribî, Harkûs b. Zuhayre el-Becelî çekmiştir. O dönemde on iki bin kişi oldukları ifade edilmektedir.<sup>35</sup>

Hariciler, Harûra'da bir merkez oluşturmuşlar ve burada ilk olarak siyasal bir tartışmanın önünü açan önemli bir konuyu gündeme getirmişlerdir. Bu konu, "imâmet" konusudur ve imamın meşruiyeti noktasındadır. Onlara göre, halk içinde adaletli davranmayan kimse, Kureyş kökenli olsun olmasın imâmete geçebilmelidir. Eğer adaleti yok sayar ve zulme başlarsa da kim olursa olsun azli ya da katli "vacîp" hale gelir. Bu durumda halife olup olma-

<sup>31</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî'nin *el-Milel ve'n Nihâfe* göre Hariciler, Ali'yi tahkîm'e zorlayan gruptur. Ancak, onlar ayrıca Ali'yi kendi hakemi olarak tayin etmek istediği kişiyi de kabul etmemiş ve O'nun hakem olarak, Ebu Musa el-Eş'ari'yi hakem olarak ataması için de uğraşmışlardır. Tahkîm sonucu Ali aleyhine olduğu zamanda yine karşı çıkarak onun ordusundan ayrılarak Nehrevân denilen yere çekilenler de yine Haricilerdir. Bu konuda bkz.: Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, *Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n Nihâl"*, (Çev. Muharrem Tan), (İstanbul: Kabalca Yayıncılık, 2014), s. 98.

<sup>32</sup> Tâhkîm olayında Hariciler'in rolüne ilişkin olarak, Harici kaynaklarından günümüze çok az bilgi kaldığını ifade eden Selim en-Nu'aymi, bunlar için Şemmâhî'nin *Kitabu's-Siyer*'ine bakmak gerektiği ve bu noktada tâhkîm olayı sırasında Hariciler'in tutum ve olayın yönü noktasındaki etkilerinin biraz da olsa anlaşabileceğini ifade etmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Selim en-Nu'aymi, "Hariciliğin Doğuşu", Edit. Adnan Demircan, *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 75-78.

<sup>33</sup> Haricilerin ortaya çıkışında, Ali'ye atfedilen bu küfre girme olayı önemlidir. Çünkü Hariciler'in bu noktadaki tutumu İslam içinde, "kelamın ilk ana meselelerinden biri yani, *murteku'ke'kebîre*'nin durumu ve akibeti problemine yol açmıştır. Acaba büyük günah işlemek, kişiyi *kafir* (dolayısıyla ebedi ceHenemlik) yapar mı yapmaz mı? Burada Hariciler'in müfrit görüşü benimsedikleri ve böyle bir kişiyi tekfir ettiklerini, bu görüşle uyuşmayan ayetleri de kendi görüşleri doğrultusunda tevîl et(melerinin)" önemli olduğu belirtilmektedir. Bu konuda bkz.: Seyyid Hüseyin Nasr-Oliver Leaman, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu (İstanbul: Açılım Kitap, 2011), s. 108.

<sup>34</sup> Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), s. 54-62.

<sup>35</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, a.g.e., s. 98.

masının önemsiz olduğunu ifade eden Hariciler, bunun "farz" olmadığını belirterek, "Eğer ihtiyaç duyulursa hür veya köle, Nabatlı veya Kureyşli olmasının da bir önemi yoktur"<sup>36</sup> şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Hariciler'in görüşünü "eşitlikçi" bir anlayış olarak değerlendiren Laoust, Hariciliği, "...iktidarın tanımak zorunda kaldığı imtiyazlarla (oluşan) gizli anlaşmalara düşman olmakla, son derece bariz ahlâki taassubun izlerini ortaya koyabilen bir (grup)..." olarak nitelendirmiştir. Bu süreçten sonra Ali, Hariciler'i tekrar yanına çekmeye çalışmış ve Haricilerin keskin ve katı görüşlerinden ötürü bunu başaramamış hatta bir çok yeni ihtilafın dolayısıyla sonunda onlarla savaşmak zorunda kalmıştır. Nehrevan'da 658'deki savaşta Hariciler, Ali komutasındaki orduya yenilmiş ve önemli liderleri öldürülmüştür. Fakat bu durum, Hariciliğin yok olmasını değil bir çok kola ayrılmasını ve "uzlaşmazlığı ile ön plana çıkan" İslami ayrılık hareketi olmasını engelleyememiştir.<sup>37</sup>

### Hariciliğin Din ve Siyaset Anlayışı

Haricilik üzerine yapılan araştırmalarda ortaya çıkan en önemli sorunun bizzat Harici kaynaklardan bilgi edinilememesi problemi olarak görülmektedir. Bu noktada Haricilerin kendileri adına yazdıkları eserlere ulaşmak çok zor olmakta hatta bazen elde edilip alamama problemi vardır. Özellikle günümüzde İslam anlayışının olduğu/yaşandığı yerlerdeki kütüphanelerde Hariciliğe ilişkin eser bulmak çok zor bir durumdur. Belirtildiğine göre Hariciliğin kendine ait eserlerinin büyük çoğunluğu yok edilmiştir. Bu noktada Harici eserlerinin yoğun olarak korunduğu Mağrip'teki Sekmâne kentinin Fatimîler tarafından 909'da alındıktan sonra Hariciliğe ait eserlerin yakılması bir dönüm noktası olmuştur. Bu bakımdan Haricilerin doğuşu ile siyasi ve itikâdî anlamdaki özelliklerini incelemek bazı yazarlara göre "zor ve ağır bir imtihan" dönüşmüştür.<sup>38</sup> Böylece Haricilik, içinde Oryantalist Batılı yazarlar da dahil olduğu büyük bir grup tarafından Sünnî normlar göz önüne alınarak değerlendirmelere konu edilmiştir. Yanlı olduğu düşünülen Hariciliğe ilişkin çalışmalar, özellikle onların "militan extremism"i üzerinde durmuş ve bu eksen üzerinden Haricilik şekillenmiştir. Bu da, Hariciliğe ilişkin çelişkili ve parçalı sayılabilecek çalışmaların ortaya konmasına neden olmuştur.<sup>39</sup>

İslam tarihi, İslam Peygamberi'nin ölümünden hemen sonra dini ve siyasi ciddi mücadelelere sahne olmuştur. Bu durum kamplaşmalara sebep olmuştur. Ne yazık ki, bu gruplaşmaların tamamına yakını, iktidar ve ganimet elde etmek ve soy/soy/kabilesini öne çıkarmak uğruna, "Kur'an ile sünnetin arkasına saklanarak" yapılmıştır. İslam Peygamberi'nin ölümünden sonra başlayan iktidar mücadelesine dönük olduğu anlaşılan mücadeleler, Ebube-

<sup>36</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, a.g.e., s. 99.

<sup>37</sup> Henry Laoust, a.g.e., s. 29.

<sup>38</sup> Nevîn Abdülhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), s. 235-236.

<sup>39</sup> Adam Gaiser, "Source-Critical Methodologies in Recent Scholarship on the Kharijites", *Journal of History Compass*, 7/5, 2009, s. 1376.

kir'nin halife seçilmesi ile bir süre durmuş gibi görünse de, Osman zamanında fiilen başlayan ve O'nun ölümü ile sonuçlanan sosyo-ekonomik eksenli iktidar mücadelesi, etkileri yüzyıllarca çözilemeyen olumsuz bir duruma ortaya çıkarmıştır. Haricilerin lideri olacak kimselerin Osman'ın ölümü ile ortaya çıktıkları, O'nun öldürülmesinde önemli bir yer işgal edenler arasında yer aldıkları ve İslam dünyasında bir Haricilik oluşumuna zemin hazırladıkları kabul edilmektedir. Nehrevân Savaşı ile de geri dönülemez bir şekilde, İslam'ın diğer tüm iktidar sahipleriyle "uzlaşma"ya dair bir noktalarının kalması, Hariciliğin ayrı bir İslami grup olarak ele alınmasını sonucunu doğurmuştur.<sup>40</sup> Hariciler'in Ali'nin tahkîm olayındaki tutumunu gerekçe göstererek, Allah'ın hüküm verdiği bir konuda "kişisel yargı koymak" anlamında bir "inanç" ve "ilahiyat" anlayışı ortaya çıkardıkları için, "itiraz" veya muhalefet düşüncesi onların düşüncelerinin belirleyicisi olmuştur.<sup>41</sup> Ayrıca siyasal olarak geleneksel İslam'daki lider anlayışına karşı Hariciliğin geliştirmiş olduğu "muhalefet" anlayışı da ister halife, ister imam üzerinden olsun dünyevi ve dini bir otoriteyi "öncelememeleri" noktasında açıktır. Yani Hariciler, "adalet" ve "erdem" üzerinden ve "birey"i önceleyen bir din anlayışıyla birlikte, İslam'ın temel anlayışına uymadığına inandıkları iktidarı reddetmişler ve özellikle tarihsel anlamda da bunu Emeviler'in otoritesini kabul etmeyerek göstermişlerdir.<sup>42</sup> Bu süreçte bazı yazarlara göre siyasal iddiaları güçlenen Haricilik, zamanla önemli bir "Müslüman cemaat" olmaya başlamış ve sonunda "ideolojisi" çok güçlü "epistemik bir cemaate" benzer bir yapıya bürünmüştür. Özellikle Hariciler'in diğer İslami bakış açılarıyla uzlaşmaz "ahlâki değerleri" vaaz etmesiyle birlikte, önce kendi içinde bölünmelere gitmiş, daha sonra da Hariciler, uzunca yıllar boyunca devlet yapılanması içindeki tüm İslami otoritelere karşı ayaklanan bir gruba dönüşmüşlerdir.<sup>43</sup> Bu şekilde kuruluşu açıklanabilen Haricilik, Fığlalı'ya göre ilk İslam mezhebidir. Ele aldığı görüşler sebebi ile hem dönemi, hem de tüm İslam tarihi boyunca düşünceleri, siyasal ve dini anlamda İslam toplumu üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Hatta Hariciliğin, Mu'tezile<sup>44</sup> ve Vehabilik düşüncesinin oluşumuna etkileri kabul edilmektedir ve bugün bile ortaya koyduğu fikirlerin, İslam dünyası adına önemini koruyan "tarihi bir fırka" olduğu düşünülmektedir.<sup>45</sup>

<sup>40</sup> Adnan Demircan, "Harici Fırkaları", Edit. Adnan Demircan, **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 113-114.

<sup>41</sup> Mahboubeh Alikahi Baadl, "Principle Beliefs of Khawarij", **New York Science Journal**, 8/8, 2015, s. 15.

<sup>42</sup> Josef W. Meri (Edit.), **Medieval Islamic Civilization 'Volume 1'** (New York-London: Routledge, 2006), s. 436.

<sup>43</sup> Nimrod Hurvitz, "State and Religion in the Formative Stage of Islam (7th-11th Centuries C.E.)", **Journal of History Compass**, 13/7, 2015, s. 312.

<sup>44</sup> Hariciliğin Mu'tezile'nin temellendirilmesine etkisi çerçevesinde görüşler için, bkz.: Wilferd Madelung (Edit.), "The Shiite and Kharijite Contribution to Pre Ash'arite Kalâm (VIII)", **Religious Schools and Sects in Medieval Islam**, (London: Variorum Reprints, 1985), s. 126.

<sup>45</sup> Ethem Ruhi Fığlalı, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1978, Cilt: XXII, s. 245.

Zamanla, bir çok mezhep içi ayırım ve bölünmeye maruz kalan Haricilik, sistematik ve devamlılığı olan önemli bir fırka oluşturamamıştır. Çünkü sürekliliği olan bir topluluk ve devlet yapılanması için gerekli askeri, siyasal, hukuki ve sosyal bir yapı meydana getirememişlerdir. Ayrıca Hariciliğin, bir iktidarı tanımlayan yasal ve siyasal nizama itibar etmemesi de, bir gelenek oluşturabilecek itikâdî ve değerlerle bezenmiş siyasal bir anlayış geliştirebilmesinin önüne geçmiştir. Bu durumu bazı yazarlar, Hariciliğin bedevi kabilelerin üyeleri arasında yayılmış olması ve kapsamlı bir yazılı külliyata sahip olmamasının bir sonucu olarak görürler.<sup>46</sup>

Kendilerine ilişkin kısıtlı bilgi kaynağı olan Hariciliği, diğer mezheplerden ayıran bir kaç önemli nokta bulunmaktadır. Bu noktada Hariciliği diğer İslami gelenekler/mezhepler/hareketlerden ayıran en önemli özellik, imamet ve onun oluşumuna ilişkin bakış açısıdır. Bu noktada Haricilerin temel anlayışının, Kur'ani bir slogan olan "lâ hükme illâ lillâh" üzerinden, "Hüküm yalnız Allah'ındır" veya "Allah'inkinden başka hüküm yoktur" olduğunu belirtmek gerekir.<sup>47</sup> Bu anlamda hükmün korunması ve yerine getirilmesi için dört yol seçmiş oldukları görülmüştür. Bunlar, **canı feda etme (şirâ), gizleme (kitmân), ortaya çıkma (zuhûr) ve savunma (difâ)'dir.**<sup>48</sup> Bunlar anlaşılacağı üzere "devrim" prensipleri gibi nitelendirilebilecek ve Haricilerin "zalim imam" karşısındaki direnmenin aşamaları noktasında değerlendirilebilecek olgulardır. Bu anlayışın, onlarda mal-mülk edinme arzusu kayıtlarından âzâdeliğe, devrimlerde sürekli serkeşliğe ve devrimci orduların harekete geçirilip yola çıkarılmasına siyaseten yardımcı olan unsurlar olmuşlardır.<sup>49</sup> Bu anlayışa yakın bir şekilde ve genel İslami anlayışa/anlayışlara aykırılıklarının vurgulanması çerçevesinde, Mustafa İslamoğlu modern bir betimleme ile Haricileri ilk "İslam anarşistleri" olarak şu şekilde nitelendirmiştir:

...Hariciler İslam tarihinde ortaya çıkan militan bir topluluktur. Saplantının ve taassubun böylesi tarihte çok az görülmüştür. Bu mantığa 'hakikati hakikat adına katletmek' diyebiliriz. Bu kesim, Proudhon ve Bakunin'in tanımladığı anlamda ilk İslam anarşistleridir. Haricilik adı ise anarşizmin sistemleşmesidir. Her tepkisel harekette görüldüğü gibi bu hareketin çıkışındaki aşırılıkta da tepkiselliğin payı büyüktür. İmanı bâtına hapseden ve ameli hiçe sayan Mürcie'ye ve Cebriye'ye tepki olan bu hareket ameli ve dış görünüşü yüceltmiş, belki putlaştırmıştır.<sup>50</sup>

<sup>46</sup> Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), s. 91-92.

<sup>47</sup> W. Montgomery Watt, a.g.e. s. 89.

<sup>48</sup> Bu yollar ayrıntılı bir şekilde açıklanacak olursa, 1) Canı feda etme (şirâ): Cennet karşılığında canlarını veren devrimci 'Şurât', 2) Gizleme (kitmân): Bu sayıları üç kişiden az olunca söz konusu olur, 3) Ortaya çıkma (zuhûr): Açıkça ortaya çıkan imamın (imâm'u'z-zuhur) liderliğinde devlet ve sistemlerin kurulmasında sözkonusu olur, 4) Savunma (difâ): Savunan imam (imâm'd-difâ) liderliğinde düşmana karşı hücum geçmedir. Bu konuda bkz., Nevin Abdulhâlık Mustafa, *İslam Düşüncesinde Muhalefet*, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001), s. 242-243.

<sup>49</sup> Nevin Abdulhâlık Mustafa, a.g.e., s. 243.

<sup>50</sup> Mustafa İslamoğlu, *İmamlar ve Sultanlar* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013) s. 167.

Muhالیf duruşu ve isyancı karakteri güçlü temel düşünceler üzerine inşa edilen Haricilik, siyaseten farklı bir anlayış geliştirmiştir. Teori ve pratiği ile isyanı meşrulaştırıcı güçlü öğeler üzerine kuran Hariciler, Sünni ve Şii bakış açısının aksine imametin "bütün ümmetin hakkı olduğu" tezini savunmuşlar ve imamete getirilecek kişinin "şûra" ile seçilmesi gerektiğini belirtmişlerdir. Bu bağlamda halife olma kriteri olarak bir kavim, zümre veya aileye mensup olma gereğini reddetmişlerdir. Ayrıca onlara göre imamın günah işlemesine ilişkin kesin birkaç görüş ortaya koydukları görülmüştür. Bazılarına göre günahkâr imama "mutlaka" isyan etmek gerekirken, bazılarına göre de "imkân" varsa isyan edilmesi gerekmektedir. Bu durum Haricilerin kendi içindeki mezhepsel ayrımlarda da kendini göstermiştir.

Hariciliği diğer İslami gelenekler/mezhepler/hareketlerden ayıran bir özellikleri ve aynı zaman da haricilerin kendi içinde de çoğu zaman ihtilafa düştükleri bir mesele de, kendilerine katılmayan diğer Müslümanların çocukları ve mallarına ilişkin ortaya koydukları görüşlerdir. Bu konuda iki görüş ön plana çıkmaktadır: İlkine göre, kendilerine katılmayan diğer Müslümanlar "küfrü nimet" içindedirler, yani kâfir değildirler ve hükümleri de ona göre olmalıdır. İkinci görüşe göre ise Harici olmayanlar kendilerine Müslüman deseler bile, "Arapların müşrikleri gibidirler". Bu nedenle malları ganimet olarak alınabilir, çocukları da öldürülebilir. İkinci görüş, en katı Harici mezhebi olarak kabul edilen Ezrakîler tarafından kabul edilmiştir.

Son olarak, Haricilerde güçlü olarak tartışılan ve Hariciliğin farklı kollarının tamamen birbirinden zıt şekilde değerlendirdiği ve onları İslami gelenekler/mezhepler/hareketlerden ayıran bir husus da, "takiyye" konusunda kendisini göstermektedir. Ezrakîler tamamen takiyyeyi reddederken, Haricilerin Necedât fırkası, hem söz hem de fiil ile takiyyeyi savunurlar. Diğer önemli Haricilik kolu olan Sufriyeler, takiyyeyi sözle caiz görürlerken, fiil ile caiz görmezler.<sup>51</sup> Aynı kavramlara, farklı bakış açıları çerçevesinde ayrılan Hariciler Laoust'a göre, esas bölünme ve birbirleriyle mücadelelere varacak anlamdaki fikri çatışmayı, "iman ve şeriat muhalif bir hata işlemek suçunu irtikap eden Müslümanlara karşı takınılması gereken tavır meselesinde bölün(mesi)" ile yaşamıştır.<sup>52</sup> Siyaset alanında Hariciliği ön plana çıkartan en önemli durum, "siyasi-fikri ihtilafı" İslam dünyasında dini alana taşıma noktasında gücü ve muhaliflerini nitelendirmek için ısrarla "tekfir"<sup>53</sup> iddiasını kullanmalarıdır. Bu noktada siyasi çekişmenin en önemli ögesi Haricilerce,

<sup>51</sup> Adnan Demircan, "Harici Fırkaları" (Edit. Adnan Demircan), *Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi* (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 115-116.

<sup>52</sup> Henry Laoust, a.g.e., s. 60.

<sup>53</sup> Tekfir, "ilgi kesme, karşıt grupları ve kişileri lanetleme ve onlarla savaşma gibi katı davranışlar, zihin ve vicdanların iman sınırı, günahın yapısı, çeşitleri ve basamakları" gibi noktalarda eylemle inancın ilişkisinin Haricilerde güçlü bir şekilde işlenmesinde önemli olgular olarak kullanılmıştır. Bu konuda bkz., Ziyauddin Rayyis, *İslamda Siyasal Düşünce Tarihi*, Çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), s. 65-66.

"iman ve küfür hükümlerinin geçerli olduğu dini karakterin verilmesi sonucunu doğurmuştur".<sup>54</sup>

### Hariciliğin Kendi İçindeki Ayrım Noktaları ve Harici Fırkalar

Haricileri, kendi aralarında siyasi, itikâdi ve fıkhi anlamda bir çok ayrım içinde değerlendirmek mümkündür.<sup>55</sup> Bununla birlikte, Adnan Demircan'ın aşırı ve ılımlı Hariciler ayrımı, Harici fırka ve kolları anlamak açısından daha işlevseldir. Bu konuda genel bir ittifakla siyasal anlamda dört Harici fırkası zikredilmekle birlikte, dört fırkayı kabul eden fakat aşırılık ve ılımlık ayrımına da giden Demircan'ın, Ezrakîler'i aşırı Harici, İbâdîler, Sufriyeler ve Necdîler'i de ılımlı Harici gören ayrımı, Hariciliği anlamak açısından önemlidir.<sup>56</sup>

Eş-Şehristânî'nin tespitlerine göre, Nehrevan Savaşı'ndan on civarında Harici canını kurtarabilmiştir. Bunların ikisi Umman'a, ikisi Kirman'a, ikisi Sicistan'a, ikisi Cezîre'ye ve biri de Yemen'deki Tel Mevzen'e kaçmıştır. Bu kişiler daha sonra oluşacak Harici mezheplerine şekil veren kişilerdir ve Hariciliğin uzun süre bir mezhep olarak İslam coğrafyasında bulunmalarının da önünü açan kişilerdir.<sup>57</sup>

<sup>54</sup> Nevin Abdulhâlık Mustafa, a.g.e., s. 254.

<sup>55</sup> Haricilik, daha ortaya çıkmasından çok kısa bir süre sonra, özellikle itikâdi ve siyasi nedenlerden kaynaklanan bir çok ayrılaşma içine girmiştir. Bu ayrımların büyük bir çoğunluğu ilk Haricilik fırkası olarak kabul edilen Ezrakîler'in lider Nafi b. el-Ezrak'ın görüşleri ve "aşırılıkları" gerekçe gösterilerek bir çok Harici liderin onunla girdiği düşünsel ihtilaflara bağlanmıştır. Bu noktada klasik ve modern İslam kaynakları ile bazı Batılı yazarlar tarafından kayıt altına alınan bir çok Harici fırkası vardır. Burada daha uzun soluklu olan, belirli bir kitleyi etkileyen, siyasal yönden öne çıkan, önemli kaynaklarda ismi zikredilen, büyük oranda lideri ile anılan Harici fırkaları incelenmiştir. Fırkalarda zaman zaman bazı kaynaklarda yaşamış oldukları bölünmelere göre de tasnif edilmiştir. Belirli araştırmacılara göre Harici fırkalar şu şekilde tasnif edilmiştir: Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî'nin tasnifine göre, Ezârîka, Necedât-ı Âzriyye, Beyhesiyye, Acârîde, Se'âlibe, İbâdiyye ve Sufriyye-i Ziyâdiyye. Abdülkadir el-Bağdadî'nin tasnifine göre, Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde, İbâdiyye ve Şebîbiyye. Ebû'l-Hasen el-Eş'arî'nin tasnifine göre, Ezârîka, Necdîyye, Ataviyye, Acârîde, Sufriyye, İbâdiyye, Beyhesiyye, Sâlih'in Taraftarları, Fazliyye, Râci'a ve Şebîbiyye. Ebu Zehra'nın tasnifine göre, Ezârîka, Necedat, Sufriyye, Acaride ve İbadiyye. Valerie J. Hoffman'ın tasnifine göre, Azariqa, İbadiyya and Şufriş. Henry Laoust'un tasnifine göre, Sufriyye, Ezârîka, Necedât, Şebîb'in İsyanı, Bestam ve Cezîre, Behlul ve Halife Hişam, Meysere ve Mağrib, Dahhâk, İbâdiyye. Ethem Ruhi Fıjlılalı'nın tasnifine göre, İbaziyye, Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Beyhesiyye ve Acârîde. Wilferd Madelung'un tasnifine göre, Khâzimiyye, Shaybâniyya, Ajârîda and İbâdîsm. Adam Gaiser'in tasnifine göre, Azariqa, Najdat, İbadiyya and Sufriyya, Halil İbrahim Bulut'un tasnifine göre, Ezârîka, Necedât, Sufriyye, Acârîde ve İbâziyye. Mustafa Öz'ün tasnifine göre, Ezârîka, Necedât, Acârîde, Beyhesiyye ve İbâziyye. Adnan Demircan'ın tasnifine göre, Ezrakîler, İbâdîler, Sufriyeler ve Necdîler. Harun Yıldız'ın tasnifine göre, Ezârîka, Necedât, Sufriyye ve İbâdiyye.

<sup>56</sup> Adnan Demircan, "Harici Fırkaları", s. 126.

<sup>57</sup> Bu kişilerin en önemlileri Şehristânî'ye göre şunlardır; Abdullah b. el-Keva, Attab b. el-A'ver, Abdullah b. Vehb el-Rasibi, Urve b. Cerir, Yezid b. Ebi Asım el-Muharibi, Harkus b. Zühayr el-Beceli'dir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için, bkz., Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, a.g.e., s. 98, 100.

Hariciler, liderlerinin de belli olduğu bir grup olarak Watt'a göre, "Ali radiyallahu anh'ın idaresi boyunca her biri yaklaşık iki yüz kişinin karıştığı beş, Muaviye'nin saltanatı süresince de otuz ile beş yüz kişinin rol aldığı aşağı yukarı on altı Harici ayaklanması daha kaydedil(miştir)". Bu durum Watt'a göre, Ali döneminde de ayaklanmaların belli bir sayıya ulaşması nedeni ile sadece Emeviler'e karşı Hariciliğin geliştiği tezinin yanlış olduğunu göstermektedir.<sup>58</sup> Bu ayaklanmaların tek bir Harici anlayışın ürünü olduğu da yanlıştır. Bu bağlamda, siyasal anlamda öne çıkan görüşleriyle günümüzde kabul görmüş dört Harici fırkayı teorik ve tarihsel anlamda ayrıntılı olarak ele almak gerekmektedir.

### Ezrakîler

Bazı yazarlarca Haricilerin en uzun süreli ve en zor bastırılan isyanı olarak kabul edilen ve başı Nâfi b. el-Ezrak<sup>59</sup> (el-Hanefî) tarafından çekilen Ezrakîler hareketi, 684 yılında Basra'da başlamış ve ilk başta başarılı olmaması rağmen daha sonra tekrar denendiği Huzistan, Fars ve Kirman'da güçlü bir hareket haline gelmiştir. 685 yılında Nâfi b. el-Ezrak öldürülse de isyan 700'lü yılların başına kadar sürmüştür.<sup>60</sup> El-Bağdadî'ye göre, sayı ve kuvvet bakımından Haricilerin bunlardan daha büyük ve daha güçlü bir fırkası olmamıştır. El-Bağdadî bunların genel olarak dini ve siyasi özelliklerini şu şekilde ifade etmiştir: İlki, kendileri haricindeki ümmetten olan ve kendilerine muhalefet edenleri "müşrik" olarak nitelendirmişlerdir. Ayrıca kendi görüşlerinden olsa dahi kendileriyle beraber hareket etmeyen, yani onların yanına gelmeyenleri de "müşrik" olarak kabul etmişlerdir. Önemli bir özellik olarak da kendilerinden olduğunu iddia eden birinin yanlarına geldiğinde onu imtihan etmeleridir. Mesela kendilerine muhalefet ettiği için esir almış oldukları birinin öldürmesini emreder ve bu kişi bu emri yerine getirmezse, onu "münafık ve müşrik" ilan eder ve onu öldürürlerdi. Son olarak da kendilerine muhalif olan herkesin kadın ve çocuklarının öldürülmesini "mubah" kılmışlardır. Çünkü kendilerine muhalefet edenlerin çocukları da müşriktir ve kendilerine muhalefet edenler gibi onlarda cehennemliktir. Bu görüşlerin nasıl ortaya çıktığı noktasında ihtilaflar varsa da başları olan Nâfi b. el-Ezrak, bu görüşlere karşı çıkanları "küfür ile suçlamıştır."<sup>61</sup> Bu özelliklerin yanı sıra Ezrakîler'in en temel

<sup>58</sup> W. Montgomery Watt, a.g.e., s. 89.

<sup>59</sup> Nâfi b. el-Ezrak, Basra'da yaşayan ve fıkıhla meşgul olan biri olarak tanınırdı. Fakat zulme karşı oldukları için Haricilerle birlikte hareket edip toplu Kur'an okuyan bir grupla hareket ettiği belirtilmiş, bu yüzden hapse girince de çok güçlü bir Harici olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda bkz., Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), s. 106. Nâfi b. el-Ezrak hapisten çıktıktan sonra çeşitli Harici gruplarla beraber olmuş, en sonunda da Umân, Yemâne Haricileri ile birlikte Fars, Ehvâz ve Kirmân'da kendisine biat eden yirmi binden fazla kişi toplamıştır. Ona biat edenler O'nu, "Emiru'l Mu'minin" adıyla siyasi ve dini bir lider lakabıyla çağırmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Abdülkadir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* Çev. E. Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), s. 61.

<sup>60</sup> Henry Laoust, a.g.e., s. 54-55.

<sup>61</sup> Abdülkadir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 60.

kabulleri, Cemal ve Sıffin Savaşları'na katılanlar ile tahkîmi kabul edenlerin hepsi kâfirdir ve cehennemliklerdir.<sup>62</sup>

Nâfi b. el-Ezrak taraftarları, Haricilerin en serk, radikal ve günümüzde siyasal olarak "devrimci" olarak kabul edilebilecek kanadıdır. Oldukça aşırı fikirleri olan ve yaptıkları isyanlarla birlikte Ezrakîler, Kirmân, Fars ve İslam devletinin diğer doğu vilayetlerinin büyük kısmını geçici olarak egemenlikleri altına almayı başaramış bir harekettir. Bu anlamda Nâfi b. el-Ezrak'ın 685'te ölümüne rağmen, O'nun halefi Katarî b. el-Fücâe'nin yönetiminde, İslam Devleti'ne karşı 698 yılına kadar bu bölgelerde direnmişlerdir. Katarî b. el-Fücâe'nin ölümü ile zayıflayan hareket, özellikle Arap unsurlar ile diğer uluslardan oluşan Müslüman topluluk arasında ortaya çıkan bir çok sorun nedeni ile öncelikle taraftar yitirmiş ve varlığını sürdürmemiştir.<sup>63</sup>

Nâfi b. el-Ezrak'ın ortaya çıkardığı bu hareket, Haricilerin o zamana kadar sürdürdüğü fikir birliğini, kabul ettiği aşırı fikirler sebebiyle bozmuştur. Bu bağlamda Ezrakîler, Haricilerdeki ilk farklılaşma ve ayrışma olarak kabul edilmektedir. Özellikle Nâfi b. el-Ezrak, kendilerine katılmayarak Basra'da kalan Haricileri kendine düşman olarak kabul etmiş, kendine biat edenlere onlarla oturmayı, şahitliklerini, kestiklerini yemeyi, onlardan dinle ilgili bilgi almayı, onlarla evlenmeyi ve miraslarını yasaklamıştır. Bu durum Haricilerin kendi içinde ciddi bir bölünmenin oluşması ve daha sonra çeşitli fırkalara ayrılmalarının önünü açmıştır. Bu konuda çeşitli Kur'an ayetleri<sup>64</sup> ile de yaptıklarına destek sağlamaya çalışmıştır.<sup>65</sup>

## Sufîler

Ezrakîler'in aşırı görüşlerini, Hariciliğin sonraki gelişimi noktasında yumuşatması ile dikkat çektiği belirtilen<sup>66</sup> bu grup, Ziyâd b. Asfâr ve Abdullah b. Asfar et-Temîmî tarafından kurulmuştur.<sup>67</sup> Bu fırka, çok ibadet eden, tüm

<sup>62</sup> Halil İbrahim Bulut, a.g.e., s. 134.

<sup>63</sup> Harun Yıldız, a.g.e., s. 107.

<sup>64</sup> Adnan Demircan, "Harici Fırkaları", s. 129.

<sup>65</sup> Harun Yıldız, a.g.e., s. 109-110.

<sup>66</sup> Sufîler, Ezrakîler ile birlikte Hariciliğin "aşırı" olarak nitelendirilen temel özelliklerinin sorgulayan ve belli noktalarda "yumuşatan" ilk fırka olarak nitelendirilir. Ezrakîlerden temelde ayrı olmamakla birlikte Abdülkadir el-Bağdadî'ye göre Sufîler'in temel özellikleri şunlardır: "...(Onlara göre de) günah işleyen müşriktir. Ancak Sufriyye, muhaliflerinin çocukları ile kadınlarını öldürmeyi ileri sürmezler. Oysa Ezârika, bu hususta aksi görüşü ileri sürer. Sufriyye'den bir fırka, hakkında ceza bulunan filler işlendiği zaman, bu filli işleyen kimsenin, yalnızca zîna eden, hırsız, iftiracı ve kasten adam öldüren kaatil gibi, bu fillilerle ilgili adlarla isimlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Onlara göre böyle bir kimse, ne kâfir, ne de müşriktir. Namaz kılmamak, oruç tutmamak gibi haklarında belli bir ceza bulunmayan her türlü günah, küfürdür ve bu günahları işleyenler kâfirdir. Böylece günahkâr olan bir mü'min, iki konuda "iman" sıfatını yitirmiş olmaktadır. Sufriyye'den üçüncü bir fırka, Beyhesiyye'den, "Günah işleyen biri, hâkimin huzuruna getirilip cezası verilmedikçe küfürle suçlanamaz" iddiasında bulunanlar gibi düşünmektedir". Abdülkadir el-Bağdadî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Çev. E. Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2014), s. 65.

<sup>67</sup> Halil İbrahim Bulut, a.g.e., s. 134. Bazı kaynaklarda fırkanın isim babası olarak Abdullah b. Saffar gösterilse de bu şahsiyete ait geniş bir bilgi bulunmamaktadır ve zaten bir çok kurucusu olduğu ifade edilen bu hareketin Abdullah b. Saffar, sadece kuruculardan biri olabile-



günlerini oruç tutarak geçiren ve bu nedenle de çok az yemek yiyen bir grup olarak nitelendirilmiştir. Uzun bir süre varlığını sürdürmüş olan bu fırka, İslam Devleti içinde üç kere ayaklanma gerçekleştirmiştir. Bunların ilki 695'te Salih b. Muserrih tarafından Musul civarında gerçekleştirilen ayaklanmadır. Bu ayaklanma aynı zamanda Sufri'lerin gerçekleştirdiği en önemli ayaklanma olarak nitelendirilmektedir. Bu ayaklanmadan sonra biri Emeviler döneminde, diğeri de Abbasiler döneminde olmak üzere iki ayaklanma daha çıkardıkları kabul edilen Sufri'ler, uzun süreli bir hareket olarak değerlendirilmektedir.<sup>68</sup> Sufri'ler, genel olarak Emeviler'in zayıfladığı bir dönemde etkin olarak Kuzey Afrika'da güçlenmişler ve Abbasiler döneminde bugünkü Fas civarında bir süre varlığını devam ettirebilen Midrâfîler Devleti adı verilen bir siyasi yapılanmaya da gitmişlerdir.<sup>69</sup>

Sufri'lerin görüşleri değerlendirildiği zaman, diğer Harici fırkalarla paralellik göstermekle birlikte, günah işleme ve söz ile fiilin küfür olarak ele alınması noktasında bazı farklılıkları/esneklikleri olduğu görülmektedir. Özellikle büyük günah işleyenlerin ümmetin dışında kabul edilmesiyle ilgili olarak biraz daha yumuşak bir şekle bürünen Sufri'lerin düşünceleri, küfür kavramını ümmetin dışına çıkarmayan ve ilahî hâkimiyeti inkâr etme esasına bağlayan bir ayrıma tabî tuttıkları görülmüştür. Yani cezalandırmayı veya ümmet dışına çıkarmayı "suçun büyüklüğüne göre" şekillendirmiş olan Sufri'ler, suçun oluşma şekillerini mü'min ile mürted olma arasındaki farkın ortaya çıkarabileceği söz ve fiillere dayandırmışlardır. Bu yönleriyle, kendisinden sonraki Mu'tezile düşüncesinin, "Büyük günah işleyen bir Müslüman'ın iki yer arasındaki bir yerde" bulunduğu yönündeki görüşünün temellendirilmesi noktasında önemli görülen Sufri düşüncesi, bir Müslüman'ın kâfir olarak nitelendirilmesi noktasındaki suç isnadını zorlaştırıcı bir anlayışın gelişmesinde önemli bir yere sahip olarak görülmüştür. Ayrıca bazı yazarlar Sufri'liğin Sünniliğin iman tarifine yakın olduğu ve imanın göreceliği noktasında, "*Bize göre bizler müslümanız; fakat Allah katında imandan çıkıp çıkmadığımızı bilmiyoruz*" şeklinde bir anlayışa sahip olduğu ifade edilmektedir.<sup>70</sup>

Eş-Şehristânî, Sufri'liği, Hariciliğin ve Hariciliğin önemli fırkalarının bir çok görüşüne muhalefet eden bir fırka olduğunu belirtmiş ve muhalefet ettikleri konuları şu şekilde izah etmiştir: Sufri'ler, kendileriyle aynı inançta olmasına rağmen düşmana karşı savaşmayanları dışlamamışlar, kafir çocuklarının ebeveynleri nedeniyle nedeni ile katledilmelerini kabul etmemişler, takiyeyi sözle caiz görmüşler ancak fiilde kabul etmemişlerdir. Ayrıca bu fırka, bir kişiye bir suç isnadında bulunulduğu zaman, o suçun cezasının üstünde bir cezanın verilmesini kabul etmemiştir. Bu fırkanın en önemli özelliklerin-

ceği belirtilmektedir. Bu konuda geniş bilgi için bkz., Harun Yıldız, *Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010), s. 139-140).

<sup>68</sup> Harun Yıldız, a.g.e., s. 140-141.

<sup>69</sup> Harun Yıldız, a.g.e., s. 146.

<sup>70</sup> Henry Laoust, a.g.e., s. 61-62.

den biri de İslam'ın diğer düşünce ve mezhepleri içinde ayrıntılı olarak yer alan "recm cezasını" kabul ve tasdik etmeleridir.<sup>71</sup>

### Necdîler

Bu fırkanın kurucusu olarak kabul edilen Necde b. Âmir el-Hanefî bir grupla birlikte, Ezrakîler'in isyanı sırasında onlarla beraber olmak için Arabistan'ın Yemâme bölgesinden yola çıkmış bir Haricidir. Necde b. Âmir el-Hanefî ve yanındakiler, Ezrakîlerin yanına varmadan yolda Ezrakîler'den ayrılmış bir grupla karşılaşmıştır. Bu grup, Necde b. Âmir el-Hanefî ve yanındakilere Nâfi b. el-Ezrak'ın icat ettiğini iddia ettikleri bazı düşünceleri anlatmışlar ve bu nedenle de Nâfi b. el-Ezrak'ın yanından ayrıldıklarını söylemişlerdir. Bu durum üzerine Necde b. Âmir el-Hanefî ve adamları, yolda karşılaştıkları bu grupla birleşmişlerdir. Bu grup, Necde b. Âmir el-Hanefî'yi emir olarak seçerek Bahreyn'e yerleşmiş ve bir süre orada hüküm sürmüştür.<sup>72</sup> Necdîler'in bir kısmı Hanefî'ye daima bağlı kalmış, zayıf duruma düştükten sonra da belli bir süre daha faaliyetlerini sürdürmüştür. Fakat kendi iç ihtilafları sonucu üçe bölünmeleri nedeniyle, aralarında çatışma yaşamışlar, en sonunda İslam devletinin ordusu tarafından hâkim oldukları topraklarda tamamen ortadan kaldırılmıştır.<sup>73</sup>

Necdîler hareketi, Nâfi b. el-Ezrak'ın görüşlerinden rahatsızlık duyan bir çok Harici şahsiyetin katılımıyla önemli bir fırka haline gelmiştir. Bu hareket kısa bir süre içinde Arabistan yarımadasındaki Yemen, Uman, Hadramut, Tâif ve Tebâle gibi yerleri ele geçirmiş, bir süre Arabistan'ın önemli bir bölümünde hâkim olmuştur. Bir süre devlet hüviyeti kazanan ve hâkimiyeti olan topraklarda belli bir "düzen" kurmak isteyen Necdîler, dinin temel esasları ile fer'i meseleler arasında bir ayrıma gitmeye çalışmıştır. Bu bağlamda dini ve siyasal anlamda kabul edilebilecek bazı genel kaideleri, hüküm sürdüğü topraklarda kabul ettirmeye çalışmıştır. Onlara göre dinin esasları, Allah'ı ve peygamberlerini tanımak, ilahî kitapları benimsemek ve her Müslüman'ın can ve mal güvenliğini garanti altına almaktır. Bu konuları öğrenmemek ve tasdik etmemek onlara göre kesinlikle caiz değildir. Geri kalan tüm konularda cahillik ve bilmezlik hoş görülebilir olarak nitelendirilmiştir. Kur'an'ın uygulanması noktasında genel olarak İslam içindeki içtihatları kabul etme eğilimde olan Necdîler, zina, içki, hırsızlık vs. suçlar işleyen kimselerin toplum dışına atılmasına karşı çıkmış ve cezanın günahın seviyesine göre Allah tarafından belirleneceği esasını kabul etmiştir. Toplumun yönetimi konusunda insan faktörünü ön plana çıkartan fıkra, görevlerini bilip hakkaniyet esaslarına göre yaşayan kimselerin olduğu bir toplumsal yapıda, bir devlet başkanına gerek olmadığını belirtmişlerdir. Başka bir deyişle, toplumun Kur'an'a uygun hareket ettiği sürece yöneticiye gerek kalmayacaktır düşüncesine sahip olmuşlardır. Necdîlere göre ancak insanlar bir devlet başkanı seçmeden işleri yürü-

<sup>71</sup> Muhammed Bin Abdülkerim eş-Şehristânî, a.g.e., s. 114-115.

<sup>72</sup> Ebû'l-Hasen el-Eş'arî, a.g.e., s. 105.

<sup>73</sup> Muhammed Ebû Zehra, a.g.e., s. 81-82.

temez hale gelmişlerse, bir yönetici seçilmesinin "zaruret" olduğunu ifade etmişlerdir.<sup>74</sup>

### İbâdîler

Hariciliğin önemli fırkalarından biri olan İbâdîler, günümüzde varlığını sürdüren bir İslam mezhebi ve düşünce geleneğidir. Günümüze gelene kadar bazı değişimler gösterdiği iddia edilen İbâdîler, Kuzey Afrka'nın belli bölgelerinde, Zengibar ve Uman'da itikâdî ve fikhî olarak varlığını sürdürmektedir.<sup>75</sup> Bu fırkanın kuruluşu da yine Nâfi b. el-Ezrak'ın görüşlerinden ileri gelen Harici düşüncesinin köktenleşmesine karşı bir çıkışın sonucu olmuştur. İbadiler, Basra'nın ileri gelen Haricilerinden olan Abdullah b. İbad'ın Ezrak'tan farklı düşünmesinin bir sonucu olarak bir fırka olarak doğmuştur. Abdullah b. İbad'a göre, Basralılar kendileriyle savaşmadıkları müddetçe bir sorun yoktu. Hatta Hariciler, Basralılar ile savaşsalar dahi sadece canları ve malları onlar için helal olabilir, bunun dışındaki hiç bir şey Hariciler için helal olamazdı. Bu noktada diğer Basralılarla nikâhlanmak dâhil, varis edinmek vs. konular helaldi. Haricilerin müşrik olarak kabul ettikleri hükümler sabit kalmak koşulu ile Basralı diğer Müslümanlar ile birlikte oturmaları ve beşeri münasebetler kurmaları helaldi. Bu noktada Abdullah b. İbad'ın, Ezrâkiler'den ayrıldığı en önemli nokta, "muhaliflerin kadın ve çocuklarını öldürmeyi uygun görme(mek)" olarak nitelendirilebilir.<sup>76</sup> Bu gibi özellikleri nedeniyle diğer Harici fırkalardan ayrılan İbâdîler Ebu Zehra'ya göre, "*Haricilerin en ılımlı olanı, düşünce bakımından İslam cemaatine en yakını, sapıklık ve aşırılıktan en uzak olanı*" olarak değerlendirilmiştir.<sup>77</sup>

İbâdîler, diğer Müslümanlar'ın miraslarını caiz görme ve onlarla evlenmeyi caiz görmeleri nedeniyle diğer tüm Harici fırkalarının en ılımlılarından birisidir. Onların bu ılımlılık durumu göz önüne alındığında, özellikle Ehl-i Sünnet anlayışından en önemli ayrılan unsurun yine siyasi bir noktada öne çıktığı görülmektedir. Onlar da diğer Haricilerle ortak bir şekilde "imamet" konusunda ciddi olarak Ehl-i Sünnet'ten ayrılırlar.<sup>78</sup> Onlar da imametın Kureyşlilere mahsus olmasına karşı çıkmış ve imamın günah işlemesi halinde "azledilmesi" gerektiği görüşünü benimsemiştir.<sup>79</sup> İbâdîler imamın seçimi<sup>80</sup> konusunda, vasiyet ve tayin konusunu da reddederek, "cemaatin ittifakıyla" seçilmesi istemiştir. Onlara göre lider mümin vasfını taşımakla birlikte, ilim,

<sup>74</sup> Mustafa Öz, a.g.e., s. 98.

<sup>75</sup> Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), s. 6.

<sup>76</sup> Harun Yıldız, a.g.e., s. 150.

<sup>77</sup> Muhammed Ebû Zehra, a.g.e., s. 84.

<sup>78</sup> İbâdîler'de imamet konusunun dayandığı temel nokta "bia't"tır. Bu noktada Ehl-i Sünnet ile ayrıldıkları noktaların ayrıntılı bilgisi için, bkz.: Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 115-116.

<sup>79</sup> Adnan Demircan, "Harici Fırkaları", s. 128.

<sup>80</sup> İbâdîler'de imamın seçilme gerekliliği, seçilme şartları, koşulları, şekli ve kabulü ile imamın özellikleri için bkz.: Etem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983), s. 110-117.

zühdt ve adalet vasıflarını da taşımak zorundadır. Bu nitelikleri taşıdığı müddetçe herkes imam/lider/devlet başkanı olabilir düşüncesini benimsemişlerdir. Bu görüşlerin İbâdîler'e özellikle gayri Arap unsurların katılmasında büyük etkisinin olduğu kaydedilmelidir.<sup>81</sup>

İbâdîler'in Hariciler içinde uzun soluklu olmasının yukarıdaki nedenler haricinde yaşadıkları dönemin siyasal, dini ve sosyo-kültürel koşullarının çok önemli olduğu ifade edilmelidir. İslam ümmetinde bir çok siyasi ve itikâdî bölünmenin yaşandığı ve dini ve dünyevi işlerin iç içe geçtiği bir dönemde İbâdîler, "Amel ile ilgili her şeyi imanın bir cüz'ü saymış"tır. İbâdîler diğer Hariciler gibi imamet hususunu siyasal ve içtimai anlayışlarının merkeze almış olsalar da, Fığlalı'ya göre, "Devlet başkanlığı müessesinin kabulü ve münasebeti hakkında açık bir kanaat ileriye sürmeksizin, bu kuruluşu bir müessese olarak belirtmek ve şartlara göre olması gerektiği deyip geçmekle yetinmişlerdir".<sup>82</sup>

İbâdîler'e göre, devlet anlayışının şekillenmesindeki yegâne kaynak Kur'an'dır. Fığlalı, İbâdîler'in devlet anlayışlarını şu şekilde aktarmıştır: "Onlara göre Kur'an'ı Kerîm, kat'î ve yorumlama (te'vil) veya açıklamaya (tefsir) ihtiyaç duyulmaksızın gerek amelî gerek itikâdî hayatta değişmez bir şekilde ele alınan yegâne devlet nizamıdır. Bu durumda din, çıkış noktası olarak onların siyasi anlayışlarının; dini yaşayışın veya hayatın elde edilecek sonucu demek olan ahiret de, içtimai-siyaset gayretlerinin neticesi olmaktadır".<sup>83</sup> Bu anlamda özellikle klasik dönem İbâdî kaynaklarına göre, cennete girecek olanlara yönelik olarak bazı belirlemelere gidilmiştir. Büyük günahlardan kaçınmak ve tövbe etmek bazı noktalarda cennete girmek için yeterli olmayabilir. Özellikle İslam Peygamberi'nin bazı günahkârlar için "şefaatinin" yeterli olmayacağına inanan İbâdîler, bazı günahkârların "ebedi olarak" cehennemde kalacaklarına inanmışlardır. Bu durum Sünni inancının cehennemde bedeli ödenerek cennete girilebileceği anlayışının aksidir. İbâdîler sadece kendileri gibi inananların cennete girebileceklerine inanmışlardır.<sup>84</sup>

İbâdîler'in bu görüşleri haricinde, diğer Harici fırkalardan ayrıldığı en önemli nokta "isyan etme" konusudur. İbâdîler, Emeviler dönümünde isyan etmek için Emeviler'in oldukça zayıflamasına kadar beklemişlerdir. İlk ciddi İbâdî isyanın Yemen'de Abdullah b. Yahya tarafından organize edildiği, daha sonra genelde Kuzey Afrika'da isyan hareketlerine giriştikleri görülmüştür. İbâdîler'in isyan hareketleri Abbasiler devri boyunca sürmüş ve bu isyanlar sonucunda Kuzey Afrika'da Rüstemîler adında bir devlet kurdukları kayıtlara geçmiştir. Bu dönemde, isyan bölgesi dışında ve Basralı İbâdîler'in birbiriyle ilişkilerini kesmedikleri, önemli bir fikri ve fiili birliktelik örneği gösterdik-

<sup>81</sup> Halil İbrahim Bulut, a.g.e., s. 141.

<sup>82</sup> Etem Ruhi Fığlalı, "İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: XXI, 1976, s. 323.

<sup>83</sup> Etem Ruhi Fığlalı, "İbâdiye'nin Siyasi Ve İtikâdî Görüşleri", s. 324.

<sup>84</sup> Valerie J. Hoffman, "Ibadism: History, Doctrines, and Recent Scholarship", Journal of History Compass, 9/9, 2015, s. 301.

leri görülmüştür.<sup>85</sup> Özellikle Kuzey Afrika'da kurmuş oldukları Rüstemîler devletiyle İbâdîler, kendilerine özgü bir siyasal ve dini sistem oluşturmuşlardır. Bu süreçte, din adamlarından oluşan ve "daire" denilen bir seçkinler grubunun yönetiminin hâkim kılınması, bu devlet yıkılmasından sonra da İbâdî yönetim tarzı üzerinde etkili olmuştur. Bu din seçkinleri, uzun süre merkezi ve yerel anlamda hâkimiyetlerini sürdürmüştür. Rüstemîler devleti yıkılmasından, XV. Yüzyıla gelinceye kadar, Cezayir'deki yerel kabileler bu seçkinler sistemini kabul eden bir idare tarzı göstermiştir.<sup>86</sup> İbâdîlerin bu siyasal yapılanması dışında da, genel olarak Kuzey Afrika'da yayılmalarının bazı sosyal sonuçları da olmuştur. Özellikle İbâdîler'in Berberiler arasında, Mağrip'teki bir çok farklı ırklara mensup kabilelerde ve Sudan'daki ezilmiş siyahiler arasında yoğun olarak yayılma nedeni, "azınlık" durumundaki kabileler üzerindeki etkisidir.<sup>87</sup>

İbâdîlerin, diğer İslam anlayışlarından etkilenecek hem Hariciliğin görüşlerinin yumuşatılmasında işlev görmüş hem de günümüze kadar varlıklarını sürdürmede etkili olmuş bir fırka olarak kabul edilmektedir. İbâdîler'in günümüzde net olarak buldukları coğrafi yerler, yoğunlukla Umman olmak üzere, Hadramut, Zengibar, Libya, Tunus, Cezayir ve Batı Sahra'nın muhtelif yerleridir. Özellikle Umman bölgesindeki İbâdîler XVIII. yüzyıla kadar kendi imamlarını seçip kendilerini yönetme gibi bir pratiği uygulayabilmişlerdir. Bu bağlamda modern Umman toplumunun siyasal ve sosyal anlamda İbâdîler'in etkisinde geliştiği kabul edilmektedir. İbâdî anlayışına göre, işleyen "imamet" kurumu çerçevesindeki liderliğin, günümüzdeki modern Umman toplumunda maddi ve manevi anlamda sorgulanmadığı görülmüştür. İmamet barış zamanlarında sistemin siyasi bir figürü, savaş zamanlarında ise komutan olarak kabul edilmektedir. Bu noktada lider laik ve dini anlamda sorgulanmayan bir konumdadır. Bu bağlamda bazı yazarlara göre, İbâdîler'in İslam anlayışı, bir hukuk olarak kabul edilip "yasal" ve "özgürlük" içeren bir siyasal yaşam biçimini Umman toplumuna modern dönemde de sunabilmiştir.<sup>88</sup> Bu durumun sürmesinde günümüzdeki modern Umman nüfusunun % 40-45'i hala İbâdîler'den oluşması önemlidir. Bu nedenle, Umman siyasetinde İbâdîler hala önemli bir yere sahiptirler. Günümüzde mevcut Umman sultanı bir İbâdîdir. Bu nedenle Umman bir devlet politikası olarak, İbâdî kültürünü yaşatma ve onlara sahip çıkma noktasında bazı faaliyetlerde bulunmakta ve bu konuda kitap, risale vs. gibi yayınlamaktadır. Umman'ın yanı sıra Zengibar'da ülke yönetiminde hâkim sınıflar hala İbâdîliğe mensup aileler olup, Kuzey Afrika'da özellikle Berberi kabileler arasında İbâdîler mevcudiyetini sürdürmektedir. Dünyadaki günümüz Müslüman nüfusu içinde İbâdîler'in 2-3 milyon arasında oldukları tahmin edilmektedir.<sup>89</sup>

<sup>85</sup> Adnan Demircan, "Harici Firkaları", s. 129.

<sup>86</sup> Valerie J. Hoffman, a.g.m., s. 299.

<sup>87</sup> Nevin Abdulhâlık Mustafa, a.g.e., s. 247-248.

<sup>88</sup> H. M. Al-Naboodah, "The İbâdî Movement: A Study of Its Early Development and Ideas", *Digest of Middle East Studies*, Fall 2003, s. 1.

<sup>89</sup> Ethem Ruhi Fiğlalı'dan aktaran, Halil İbrahim Bulut, a.g.e., s. 144.

### KAYNAKÇA

- Abdurrâzık, Mahmûd İsmâil, "Hariciler ve Tahkim Olayı Etrafındaki Tartışmalar", Adnan Demircan (Edit.), **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul: Beyan Yayınları, 2000), ss. 87-111.
- Al-Naboodah, H.M., "The Ibâdî Movement: A Study of Its Early Development and Ideas", **Digest of Middle East Studies**, Fall 2003, pp. 1-18.
- Baadl, Mahboubeh Alikahi, "Principle Beliefs of Khawarij", **New York Science Journal**, 8/8, 2015, pp. 15-21.
- Bulut, Halil İbrahim, **Dünden Bugüne Siyasi-İtikâdi İslam Mezhepler Tarihi** (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011).
- Demircan, Adnan, "Harici Fırkaları" (Edit. Adnan Demircan), **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), ss. 113-132.
- Demircan, Adnan, "Hariciliğin Doğuşunu Hazırlayan Etkenler" (Edit. Adnan Demircan), **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), ss. 13-32.
- Demircan, Adnan, "Hariciliğin Orijini", (Edit. Adnan Demircan), **Haricilik Mezhebinin Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi** (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), ss. 33-49.
- Dictionary of Islam**, Volume: A (Edit. Thomas Patrick Hughes, B.D., M.R.A.S.), (New Jersey: Reference Book Publishers, INC., 1965).
- Ebû Zehra, Muhammed, **İslam'da Siyasi, İtikâdi ve Fikhî Mezhepler Tarihi** Çev. Abdülkadir Şener-Hasan Karakaya-Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınları, 2011).
- El- Eş'arî, Ebû'l-Hasen, **İlk Dönem İslam Mezhepleri**, Çev. Mehmet Dalkılıç-Ömer Aydın (İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 2005).
- El-Bağdadî, Abdülkadir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Çev. E. Ruhi Fiğlalı (Ankara: TDV Yayınları, 2014).

- Encyclopedia Britannica**, "Kharijite",  
<http://global.britannica.com/topic/Kharijite>, Erişim Tarihi: 30.04.2016.
- En-Nu'aymi, Selim, "Hariciliğin Doğuşu", Adnan Demircan (Edit), **Haricilik Mezhebini Doğuşu Bağlamında Din Siyaset İlişkisi**, (İstanbul, Beyan Yayınları, 2000), s. 50-86.
- Eş-Şehristânî, Muhammed Bin Abdülkerim, **Dinler ve Mezhepler Tarihi "el-Milel ve'n Nihal"**, Çev. Muharrem Tan (İstanbul: Kabalca Yayıncılık, 2014).
- Fiğlalı, Etem Ruhi, "İbâdiye'nin Siyasi ve İtikâdî Görüşleri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXI, 1976, s. 323-344.
- Fiğlalı, Etem Ruhi, "Hâricîler", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 16, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997).
- Fiğlalı, Etem Ruhi, "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1978, Cilt: XXII, s. 245-275.
- Fiğlalı, Etem Ruhi, **İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri** (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983).
- Gaiser, Adam, "Source-Critical Methodologies in Recent Scholarship on the Kharijites", **Journal of History Compass**, 7/5, 2009, pp. 1376-1390.
- Hoffman, Valerie J., "Ibadism: History, Doctrines, and Recent Scholarship", **Journal of History Compass**, 9/9, 2015, pp. 297-307.
- Hurvitz, Nimrod, "State and Religion in the Formative Stage of Islam (7th-11th Centuries C.E.)", **Journal of History Compass**, 13/7, 2015, pp. 311-320.
- İslamoğlu, Mustafa, **İmamlar ve Sultanlar** (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013).
- Laoust, Henry, **İslam'da Ayrılıkçı Görüşler**, Çev. E. Ruhi Fiğlalı-Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999).
- Madelung, Wilferd (Edit.), "The Shiite and Khârijite Contribution to Pre Ash'arite Kalâm (VIII)", **Religious Schools and Sects in Medieval Islam**, (London: Variorum Reprints, 1985), pp. 120-139.
- MEB İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, Kısım: 1, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1950).
- Meri, Josef W. (Edit.), **Medieval Islamic Civilization, Volume 1** (New York-London: Routledge, 2006).
- Mustafa, Nevin Abdulhâlık, **İslam Düşüncesinde Muhalefet**, Çev. Vecdi Akyüz (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2001).
- Nasr, Seyyid Hüseyin-Oliver Leaman, **İslam Felsefesi Tarihi**, Çev. Şamil Öçal-Hasan Tuncay Başoğlu, (İstanbul: Açılım Kitap, 2011).
- Newby, Gordon D., **A Concise Encyclopedia of İslam** (Oxford: Oneworld Publications, 2004).
- Öz, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi** (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014).

- Rayyıs, Ziyauddin, **İslamda Siyasal Düşünce Tarihi**, Çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995).
- Tayfur, Hamdi, **Cemaat Diktatörlerinin Psikanalizi** (İstanbul: Mana Yayınları, 2012).
- Thamson, Rodney, "The Evolution of Khawarij Identity in Al-Shahrastani's Kitab al-Milal Wa'l-Nihal", **The Chico Historian**, California, Volume: 25, Year: 2015, pp. 2-15.
- Watt, W. Montgomery, **İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu**, Çev. Ulvi Murat Klavuz (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2001).
- Wellhausen, Julius, **İslamiyetin İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri**, Çev. Fikret İşıltan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1996).
- Yıldız, Harun, **Hariciliğin Doğuşu ve Gelişimi** (Ankara: Araştırma Yayınları, 2010).